

Anarchie versus regulace: sídliště v postsocialismu

Anarchy versus Regulation: Housing Estates in Post-socialism

Jaroslav Sedlák

Abstract:

Housing estate quarters of urban structures having been built in the period of socialism are currently impacted by the necessary urban transformations and neoplasms. While both here and in many other countries of the former Soviet satellites have a form of housing estates and their development is tied by regulations and "economic players" determining the radical architectural or urban design changes, in the areas of the former Soviet Union the current form of housing units is the result of unguided architectural and urban interventions. However, in many cases, in the expansive examples bordering with so called "folk art" we can see some functional principles of "urbanity". They may represent a potential for the future design and development of housing estates in the Czech Republic. After the collapse of the Soviet Union, while the new economic system has destroyed the original urban structure of so called micro-regions, with the development of small individualism, the private sector has changed the form of the city housing estate. The total economic collapse and lack of spatial regulations began to offer an accessible alternative housing and a place to do business. We can discover kiosks and gradually expanding parterres of a real urban type. At the same time we can observe a new front of streets responding to space reserves and distance, as well as appearance of vertical streets inside the houses. The construction itself is no longer just a place for living, but many flats are used as offices and small businesses. Services are developing and the diversity of the environment begins to grow rapidly. Typical monotony of housing units begins to fade and is transformed into a network monitoring the needs of the population. Thus the periphery becomes a distinctive part of the city.

Keywords:

socialist cities; housing estate; regulation; uniformity; urban transformation; centrally planned economy; market economy; retail trade; Eastern block; heterotopy

„Každé ráno jsem kráčet do redakce a viděl, že rubl zase spadl o pět až deset centů. Inlace byla tak zlá, že průmyslové závody prostě zavřely. Papírové peníze neměly žádnou hodnotu. Lidé nakupovali všechno do zásoby. Cukr, sůl, konzervy. A výsledkem byl ještě větší nedostatek. Celá země byla znovu odkázaná na výměnný obchod - dám ti ovci, když mi za ni dáš benzín. Zemědělství zkolabovalo. Výstavba se zastavila. V celé zemi se nepohnul ani jeřáb.“ (Robbins, 2008)

1 Úvod

Kolaps po pádu Sovětského svazu zrušil ve své „totálnosti“ mnohá dosud platná pravidla. Jak předznamenává předchozí citát, jednalo se o počátek období anarchie s cílem přežít v nefungujícím systému a přizpůsobit se rychle novým podmínkám, což mělo mimo jiné dopad i na změny v sídlištních částech měst. V bývalých sovětských republikách jako Kazachstánu, Kyrgystánu, Tadžikistánu, Gruzii, Moldávii, Arménii, Ukrajině i Rusku přetrvává tato situace v různých stádiích a mutacích až do současnosti. (Výčet bývalých zemí SSSR odpovídá těm lokalitám, ve kterých měl autor příspěvku příležitost v posledních pěti letech provést osobně terénní výzkum.) Nezbytné proměny a urbánní novotvary doznávají dnes všechny sídlištní čtvrtě vybudované v období socialismu. Zatímco u nás i v řadě dalších zemí bývalých sovětských satelitů determinují radikálnější architektonické či urbanistické změny regulativy, v oblastech bývalého Sovětského svazu je současná podoba sídlištních celků výsledkem shora neřízených architektonických i urbanistických zásahů. Byť se v mnoha případech jedná o expanzivní projevy hraničící s „lidovou tvořivostí“, lze na jejich příkladech sledovat funkční urbanistické principy „městskosti“.

Nový ekonomický systém po rozpadu SSSR sice rozrušil původní urbanistickou strukturu tzv. mikrorajonu, ale s rozvojem drobného individualismu soukromého sektoru se proměnila i podoba sídlištního města. Celkový ekonomický kolaps a absence prostorových regulací začala v sídlištních nabízet přístupnou variantu bydlení i místa k podnikání. Začínají se objevovat kiosky a postupně se rozrůstající partery městského typu. Současně vznikají nové představené ulice reagující na prostorové rezervy a vzdálenosti, stejně tak se objevují vertikální ulice uvnitř domů. Stavba samotná už není pouze místem pro bydlení, ale mnohé byty jsou využívány jako kanceláře i malé provozovny. Rozvíjí se služby a celková hodnota diverzity prostředí začíná rapidně narůstat. Charakteristická monotónnost a racionalita sídlištních celků se začíná přetvářet v síť sledující soudobý pohyb a potřeby obyvatel. Na periferii tak vznikají svébytné městské části bez přímé závislosti na centru města – jedná se tedy o tzv. polycentrický jev.

Srovnání zkoumaného jevu v různých geopolitických kontextech – bývalých sovětských satelitech versus postsovětských republikách a popis architektonických i urbanistických principů, ke kterým zde od pádu bývalého režimu došlo, může prověřit, zda model pozorovatelný v republikách bývalého Sovětského svazu, má potenciál nabídnout určitá východiska pro budoucí podobu a rozvoj sídlištních celků v naší zemi.

2 Zhodnocení dosavadního stavu zkoumání

Dosud málo reflektované období socialismu a normalizace zaznamenalo v posledním desetiletí zvýšený zájem ze strany teoretiků architektury. Nutný časový odstup, rekonstrukce či dokonce demolice poválečných objektů a mnohé další faktory přispěly k více či méně systematickým snahám o zpracování témat relativně nedávné minulosti. Architektuře a urbanismu hromadné bytové výstavby se zatím dostává největší pozornosti. Kromě dílčích publikací věnovaných jednotlivým sídlištím jako Lesná (2012), Zikmund-Lender (2014), Špičáková (2014), Oberstein (1980) či publikace představující velkolepý záměr výstavby

Nové Ostravy jakožto materializované utopie „budování socialismu“ (Strakoš, 2010), vyšlo také několik publikací reflektující výstavbu sídlišť v Československu komplexně v kontextu architektonického kulturního dědictví. Takovou publikací je monografie, která vznikla na půdě Slovenské akademie věd v roce 2011 a představuje první zmapování sídlištních celků v daném rozsahu v zemích bývalého východního bloku (Moravčíková, 2012). Významným příspěvkem k tématu je rovněž publikace americké kunsthistoričky shrnující desetiletý výzkum československé poválečné architektury a výstavby v kontextu hospodářské a společenské transformace kapitalismu v socialismus (Zarecor, 2015). V českém prostředí uvedla téma bydlení na sídlišti do povědomí širší veřejnosti výstava *Husákovo 3+1* pořádaná Vysokou školou uměleckoprůmyslovou (Hubatová-Vacková; Říha, 2007). Tématu se soustavně věnují i autorky Novotná (2005) a Zadražilová (2012). Posledně jmenovaná ve své poslední knize shrnuje ideová východiska výstavby sídlišť a jejich uplatnění v praxi a sestavila také dosud nejkompletnější přehled literatury. Lucie Zadražilová je také autorkou zatím poslední publikace zaměřené především na území Prahy v širokých kulturních a historických souvislostech zohledňujících institucionální pozadí výzkumu v oblasti výstavby a architektury, projekční praxe a fungování stavební výroby. Práce současně zahrnuje dosud nejucelenější bibliografii k tématu. V neposlední řadě byla tomuto tématu věnována také expozice v Pavilonu České a Slovenské republiky na 14. Biennále architektury v Benátkách (Hejl et al. 2014). Její součástí bylo i vydání publikace, jež je ovšem jednou z mála, které fenomén hromadné bytové výstavby reflektuje s časovým přesahem do současnosti, a velmi cenné jsou zejména aktuální rozhovory s některými architekty sídlišť.

Období raných devadesátých let 20. století a proces tzv. transformace představuje pro současné badatele ještě stále velmi mladé období a jeho reflexe ze stran teoretiků architektury či architektů a urbanistů chybí. Důležitým zdrojem informací jsou však texty sociologů a sociálních geografů, zejména Sýkora – Mulíček (2010) či Sýkora (2001). Velmi cenné jsou také výstupy bádání pracovníků brněnské katedry sociologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně (Ferenčuhová et al. 2009), zejména Ferenčuhová (2010), která se zabývá sociologií města a tématem postsocialistických měst. Jako nezbytné se nyní jeví uskutečnění rozhovorů s architekty sídlištních čtvrtí, kteří sami mohou reflektovat své předpoklady budoucího vývoje jimi navržených struktur a konfrontovat je s nastalou skutečností.

3 Nástin situace v postsovětských krajinách

Již v roce 1985 bylo v Gruzii legalizováno státním aparátem individuální rozšíření obytného prostoru na náklady majitelů bytů, neboť dobová produkce nestačila prostorově nasytit tehdejší poptávku (Asabashvili – Mirzikashvili, 2012). Vysokopodlažní domy na sídlištních se tak rozvíjely expanzivním způsobem do podoby nejrůznějších mutací přístaveb a „obstaveb“. Po rozpadu Sovětského svazu v roce 1991 přechází celý princip volného dostavování v neřízený proces. Jedná se o dobu přechodu k neomezenému kapitalismu s rostoucí nezaměstnaností. Nový ekonomický systém proměnil sovětskou urbanistickou strukturu tzv. mikrorajonu, který měl zajišťovat naplnění veškerých funkčních procesů i poptávku obyvatel v rámci dané sídlištní struktury a státní průmyslové výroby. S rozvojem drobného individualismu soukromého sektoru se ovšem podoba sídlištního města a jeho funkční procesy mění.

Na úrovni samostatných bytových jednotek se jedná o dostavbu a rozšíření bytové plochy na úkor lodžie či balkonů, které se na fasádě mohou projevovaly nejrůznějšími způsoby. Úpravy, které nepředstupují před fasádu a respektují původní objem domu – nejčastěji uzavření a zasklení původně otevřené lodžie (obr. č. 1). Jiný typ rozšíření představují zásahy, které před fasádu předstupují pomocí konzol a převýšených sloupů (obr. č. 2), popřípadě se jednotlivými majiteli bytů doplňují konstrukce, vznikající od druhé poloviny osmdesátých let

20. století, jimiž mnohdy dojde ke kompletnímu obestavení jedné nebo více fasád domu (obr. č. 3).

obr. 1 - Kišiňev, Ciocana, ulice Alleea Mircea cel Batran (Zdroj: vlastní foto)

obr. 2 – Kišiňev, Strada Alexandru cel Bun, Moldávie (Zdroj: vlastní foto)

Je nutné poznamenat, že v naprosté většině případů se jedná o výrazné architektonické zásahy realizované bez spolupráce s architekty a úřady. Tato okolnost hraje významnou roli i v otázkách souvisejících s památkovou ochranou architektury druhé poloviny 20. století jak

upozorňuje Asabashvili (2013). Nejenže se jimi zásadně pozměňuje charakter domu, ale v některých případech se jedná o odvážná řešení hraničící s únosností zvolených materiálů. Díky tomu se pro tento architektonický jev vžilo lokální označení *Kamikaze Loggia*, které se stalo i tématem gruzinského pavilonu 55. mezinárodní umělecké výstavy na benátském bienále v roce 2013 (Kamikaze, 2013).

obr. 3 – Tbilisi, Nutsubidze Plato, Mikro-district 3, Blok 4, Gruzie (Zdroj: vlastní foto)

Jiný příklad, objevující se napříč všemi krajinami bývalého Sovětského svazu, představují možnosti přízemních bytů, kde jejich majitelé odkupují plochy veřejné zeleně přiléhající k domu, aby si své bydlení rozšířili a vytvořili si soukromý vstup (obr. č. 4). Vzniká tak určitý hybrid, odrážející touhu majitele po bydlení v rodinném domě. Vstupuje sem ovšem ještě jiný fenomén, který se projevuje nově po pádu komunistického režimu, a tím je soukromý „byznys“. Celkový ekonomický kolaps a absence prostorových regulací jdoucí ruku v ruce s privatizací totiž začaly v sídlištích nabízet přístupnou a mnohdy nezbytnou variantu bydlení i místa k podnikání. Vlastní vstup tak představuje prioritu i pro maloobchodní prodej a služby a velmi často se tak tyto funkce objevují v přízemních bytech. Často dochází také k propojení několika bytových jednotek jedním podnikatelským subjektem, takže v parteru domu vzniká dispoziční „novotvar“. Vedle této horizontální linie se objevují i příklady vertikální, kdy jsou služby, obchody a kanceláře situovány v patrech nad sebou. Lze zde pozorovat heterotopii v podobě vertikálních ulic uvnitř domů, kdy dům samotný už není jen místem pro bydlení, ale jsou v něm poskytována pracovní místa, lékařská péče a mnohé jiné služby.

Zatímco výše uvedené příklady úprav a architektonických zásahů se objevují v celé struktuře sídlištních čtvrtí, urbanistické změny se projevují zejména kolem hlavních dopravních os, zastávek MHD a pěších uzlů či na exponovaných nárožích jednotlivých bloků, tedy v místech se zvýšenou koncentrací pohybu lidí. To jsou místa, kde se rozvíjí služby a celková hodnota diverzity prostředí začíná rapidně narůstat. Typická monotónnost sídlištních celků je narušována přírůstkem maloprodejních ploch (i rozšiřováním jednotlivých bytových jednotek) a přetváří se ve variabilní síť kiosků s postupně se rozrůstajícími parterými městského typu, které sledují pohyb a potřeby obyvatel.

obr. 4 – Kišiňev, ulice Alleea Mircea cel Batran, Ciocana, Moldávie, vnitroblok (Zdroj: vlastní foto)

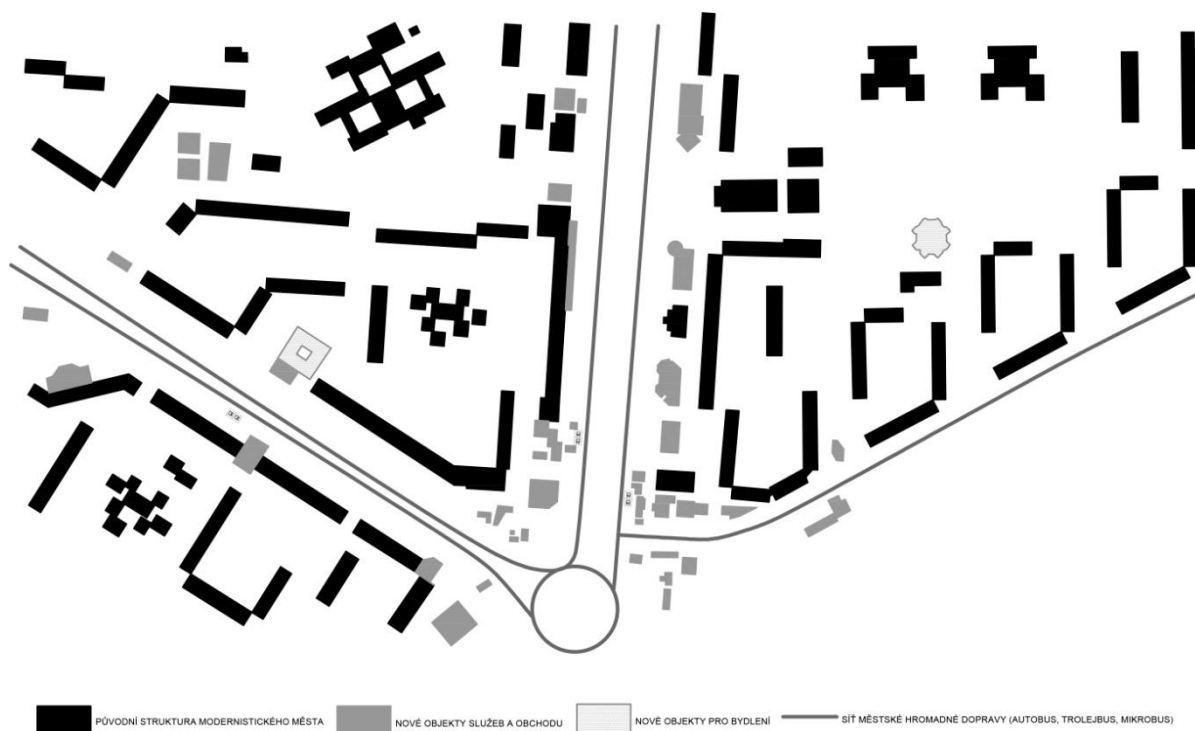
V reakci na přílišné rezervy a vzdálenosti velkoryse plánovaných modernistických sídlišť, kde hlavní dopravní tepny tvoří široké bulváry, dochází nově ke vzniku celých „představených“ ulic (obr. č. 5–7). Většinou jsou tvořeny jedno až dvou podlažními objekty výhradně obchodního charakteru či poskytování služeb. Přirozeně tak vznikají nové obchodní třídy a ulice nesoucí znaky, které lze zahrnout do pojmu „městotvorné“, a které spoluvytváří svébytná a plnohodnotná centra na periferiích měst.

obr. 5 – Kišiňev, Ciocana, ulice Alleea Mircea cel Batran, Moldávie (Zdroj: vlastní foto)

obr. 6 – Kišiněv (Moldávie), sídliště Ciocana, nárůst urbanizace, obchodních ploch a služeb podél veřejné dopravy

obr. 7 – Kišiněv (Moldávie), sídliště Ciocana, nárůst urbanizace, obchodních ploch a služeb podél veřejné dopravy

Rozdíly mezi socialistickým a postsocialistickým režimem lze tedy sledovat v ekonomických termínech. Urbanista Fulong Wu socialismus charakterizuje extenzivní akumulací skrze státem řízenou industrializaci, zatímco postsocialistické období se podle něj vyznačuje intenzivní (a flexibilní) akumulací skrze procesy komercializace a prostorové fixace kapitálu (Wu, 2003). Město bylo vyjádřením jakéhosi kontejneru průmyslové výroby,

ale nebylo současně základní jednotkou organizované spotřeby. V období transformace se město stává samo o sobě fyzickým a funkčním prostředkem akumulace s vlastní rozhodovací autonomií (Mulíček, 2009).

4 Československý kontext

Výše uvedené příklady naznačují, že výraznou roli v proměnách urbanistické struktury sídlišť měst bývalých republik Sovětského svazu sehrála role svobodného soukromého podnikání a s tím související „boom“ maloobchodu po rozpadu politického svazu. Zásadním determinantem, a to se týká i architektonických úprav soukromých bytových jednotek, byl ovšem malý objem finančních prostředků, kterým jednotliví aktéři změn disponovali. Rozpad SSSR znamenal pro většinu nově se utvářejících států hospodářský kolaps, kdy byli drobní podnikatelé existenčními okolnostmi donuceni improvizovat a experimentovat na poli možné obživy. Důležitou roli pochopitelně hraje politická orientace jednotlivých států, konkrétně jejich diplomatické a politicko-hospodářské vazby s Ruskem. Tuto situaci, i když v již zmíněné podobě, lze v některých městech pozorovat dodnes. Což je zásadní moment, který odlišuje vývoj sídlišť v postsovětských republikách od vývoje v našich zemích (tj. v České a Slovenské republice). Autor příspěvku uvádí jak Českou, tak i Slovenskou republiku z toho důvodu, že se vztahuje i k období, kdy jsme ještě tvořili se Slovenskem jeden stát.

K vývoji u nás se na příkladu Brna vztahuje ve své studii geograf Mulíček (2009), který uvádí:

„Od roku 1987 lze zaznamenat trvalý růst celkové prodejní plochy a počtu maloobchodních jednotek v maloobchodní síti Brna. Postupné vyrovnávání nedostatečné maloobchodní vybavenosti v počátečních obdobích transformace doprovázené privatizací a restitucemi maloobchodních jednotek bylo radikálně ovlivněno vstupem mezinárodních řetězců na český trh v polovině 90. let.“

Právě polovina devadesátých let minulého století je zlomovým okamžikem, do kterého lze sledovat mezi vývojem urbanistické struktury sídlišť v bývalém Sovětském svazu a u nás jasnou paralelu. I v našich městech se v té době začaly na sídlištích objevovat maloobchodní jednotky přímo v panelových domech, jako byly večerky, second-handy, dílny, opravny kol, hospody a jiné. Běžně byly využívány prostory zejména v parteru, tedy nejčastěji původní přízemní byty a kočárkárny. Na ulicích, v místech sledující zvýšený pohyb obyvatel (zastávky, pěší uzly atd.), se za účelem poskytování služeb objevovaly samostatně stojící kiosky a jiné drobné architektury. Přestože některé zůstaly přítomné na sídlištích dodnes, naprostá většina se vytratila právě s příchodem tzv. velkých hráčů.

„Přijmeme-li zjednodušenou symboliku industriálního Brna reprezentovaného průmyslovým závodem, pak Brno postindustriální bude symbolizováno hypermarketem. Lze položit otázku, nakolik uvedený příjem zůstává v symbolické rovině a nakolik se promítá do reálného fungování města. Velké průmyslové celky, zaměstnávající značnou část pracujícího obyvatelstva Brna, byly bezesporu důležitými fokálními body v časoprostorové organizaci socialistického města. Jednoznačně denní rytmy průmyslového města zhmotněně např. rozložením ranní dopravní špičky či trasováním linek veřejné dopravy se v postindustriální fázi atomizovaly a byly překryty jinými. Je otázkou dalšího výzkumu, nakolik jsou nyní rytmy postindustriálního města ovlivňovány strukturami spotřebními. Hypermarkety či velká do it yourself centra představují stále významnější fokální body, od kterých se nově odvíjí prostorové spotřební chování obyvatelstva založené zejména na vysoké individuální mobilitě. Z průzkumu spotřebního chování obyvatelstva v roce 2004 vyplývá, že jedenkrát týdně nebo častěji nakupuje ve velkých

hypermarketech cca 60% obyvatelstva, přitom 65% z nich za tímto účelem používá osobní automobil.“ (Muliček, 2009)

Tento fakt se projevuje i na podobě okolí dopravních tepen (podél hlavních obslužných či sběrných komunikací sídlišť), které i u nás disponují objekty se službami, ovšem ve zcela jiném měřítku. Narozdíl od příkladů z postsovětských měst, kde stále zůstává hlavním determinantem pěší dostupnost, v našem prostředí jsou tyto uzpůsobené primárně pro obslužnost osobním automobilem.

Z výše uvedeného jasně vyplývá, že v případě našich sídlišť byl jejich vývoj směrem k „městskosti“ přerušen. U nás nedošlo k propojení více bytových jednotek v parteru a nevznikla na sídlišti ani plnohodnotná obchodní ulice. V malém měřítku si tuto funkci stále uchovávají objekty občanské vybavenosti k tomu účelu na sídlišťích projektované, nicméně i je začala ohrožovat nadnárodní obchodní síť. V duchu potvrzení negativ monofunkčního zónování vytvořily velké obchodní řetězce úzce funkčně vymezenou zónu v sousedství sídliště, a došlo tak na nežádoucí konkurenci drobným podnikatelům, kteří na sídlišťích svými provozovny postupně vytvářeli přirozenou městskou strukturu. Na místě je tedy položit si otázku do jaké míry přináší neměnnost původního schématu sídliště kvalitu obohacující život v něm? Popřípadě za jakou cenu je prospěšné zachování původní struktury sídlišť? A existují shodné principy mezi sídlišti u nás a v bývalých sovětských městech, které by umožnily zvýšit podíl jejich „městskosti“?

5 Závěr

Při analýze transformace socialistického města je nutné zohlednit zejména otázky související s proměnou průmyslových a spotřebních funkcí sledovaných urbánních struktur. Socialistická industrializace vytvářela předpoklady či požadavky na optimální prostorové rozložení městské populace, operovala s nižší městskou diverzitou (jejím indikátorem je rozsah nabídky služeb) a neefektivním (netržním) hospodařením s prostorem. Sociolog Iván Szelényi tento jev formuloval jako tzv. under-urbanization, tedy nižší úroveň urbanizace jako důsledek socialistického typu společensko a ekonomického systému charakteristického potlačením soukromého vlastnictví a distribucí zdrojů, resp. rozdílnou preferencí investic v rámci socialistického hospodářství (Szelényi, 1996). Rozdíly mezi socialistickými a kapitalistickými zeměmi vyplývají z kolektivního vlastnictví městské půdy a infrastruktury, z centrálně plánované alokace zdrojů a z realizace plánovaného rozvoje národní sídelní sítě v prvně jmenovaných zemích. Naopak kapitalistická urbanizace byla utvářena hospodářskou soutěží, soukromým vlastnictvím, fungujícím trhem s nemovitostmi a efektivním rozhodováním a plánováním na městské úrovni (Muliček, 2009). Situace v post-socialistických zemích je de facto variantní kombinací. Transformační procesy vytvářejí v organismu města tzv. nové městské prostory – prostory diferenciací v důsledku fragmentačních, segregáčních procesů jakéhokoliv druhu, prostory spotřeby či globalizace (Wu, 2003).

Problematika zde nastíněná představuje ovšem poměrně rozsáhlé téma, zejména z geografického úhlu pohledu. Srovnání sídlišť v České a Slovenské republice se zeměmi bývalého Sovětského svazu představuje bohaté spektrum příkladů, pro zevrubnou analýzu daného tématu však přesahuje rámec únosnosti. Jako nejzajímavější se jeví v tomto ohledu země orientované na Evropskou unii, které nepřipouští zvýšenou míru investic ruského kapitálu, proto se zde nadále uchovává stávající urbanistická struktura sídlišť. Autor příspěvku si neklade nároky přinést „spásné“ řešení budoucího vývoje sídlišť aplikací příkladu ze zemí bývalého Sovětského svazu. Jako inspirační zdroj a možný budoucí potenciál se ovšem jeví podpora rozvoje obchodních „tříd a bulvárů“ v místech sběrných komunikací s důrazem na pěší pohyb. Předmětem zkoumání je tedy zejména srovnání průběhu transformačních změn

sídlištní struktury a sledování různých úrovní regulace a jejích dopadů na městskou strukturu a na fenomén „spontánní urbanizace.“

Literatura

- ADAIR, A., BERRY, J., MCGREAL S., SÝKORA L. (1999). Globalization of real estate markets in Central Europe. In: *European Planning Studies*, Vol. 7, No.3, pp. 295-305. DOI:10.1080/10382040408668524.
- ANDRUSZ, G., HARLOE, M., SZELENYI I. (1996). *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Wiley-Blackwell. ISBN 978-1-55786-164-1.
- ASABASHVILI, Levan (2013). Prevailing Attitudes on Soviet Architectural heritage in Georgia. A historical perspective, 19th Vienna Architecture Congress: Soviet Modernism 1955-1991. Unknown Stories. In: *Hintergrund. Architekturzentrum Wien Journal*. Vol. 54, pp. 41-47. ISBN 978-3-9502880-8-7.
- ASABASHVILI, L., MIRZIKASHVILI, R. (2012). *Post war housing in Georgia*. Fitch colloquium: Why Preserve Public Housing[online]. Columbia University [vid. 19.8.2015]. Dostupné z: <http://urbanreactor.blogspot.cz/2012/04/post-war-housing-in-georgia.html>
- FERENČUHOVÁ, S., HLEDÍKOVÁ M., GALČANOVÁ L., VACKOVÁ B. (2009). *Město: Proměnlivá ne/samozřejmost*. Červený Kostelec, Brno: Nakladatelství Pavel Mervart, Masarykova univerzita. ISBN 978-80-86818-86-3.
- FERENČUHOVÁ, Slavomíra (2010). *Meno, mesto, vec: premeny urbánneho plánovania, sociológia mesta a prípad (post)socialistického Brna*. Brno: Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity. Dizertační práce, MU, Fakulta sociálních studií, Katedra sociologie.
- HALÍK, Pavel (1998). Počátky a proměny současné urbanistické scény. In: Pavel HALÍK, Petr KRATOCHVÍL, Otakar NOVÝ, eds. *Architektura a město*. Praha: Akademia. pp. 46-68. ISBN 800-200-0665-6.
- HAMPL, Martin (2001). *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha: Univerzita Karlova. Fakulta přírodovědecká. ISBN 80-902686-6-8.
- HEJL, Martin (2014). *2x100 mil. M2. Atomized modernity...on architecture of large housing complexes in Czechoslovakia 1914-2014*. Praha: KOLMO.eu. ISBN 978-80-260-6127-4.
- HUBATOVÁ-VACKOVÁ, L., ŘÍHA, C. eds. (2007). *Husákovo 3+1. Bytová kultura 70. let*. Praha: Vysoká škola umělecko průmyslová. ISBN 978-80-868663-21-4
- Lesná – 50 let sídliště: historie, současnost, perspektivy: sborník příspěvků k výročí sídliště Lesná*. (2012). Brno: Obzor Lesná. ISBN 978-80-260-2839-0.
- MORAVČÍKOVÁ, H., TOPOLČANSKÁ, M., SZALAY, P., DULLA, M., SČEPÁNOVÁ, S., TOSCHEROVÁ, S., HABERLANDOVÁ, K. (2012). *Bratislava: Atlas sídlisk 1950–1995. Vitajte v panelstory!* Bratislava: Slovart. ISBN 978-80-556-0478-7.
- MUSIL, Jiří (1985). *Lidé a sídliště*. Praha: Nakladatelství Svoboda. ISBN 73/508-21-8.5.
- MUSIL, Jiří (1992). Změny městských systémů v postkomunistických společnostech střední Evropy. In: *Sociologický časopis, AV ČR, Sociologický ústav*, Vol. 28, No 4, pp. 451-461. ISSN 0038-0288. DOI:10.13060/00380288.2015.51.5.214.
- ROBBINS, Christopher (2008). *Neznámý Kazachstán: kolébka jablek a hrob milionů*. Praha: BB/art, 2008. ISBN 978-80-7381-378-9.
- SÝKORA, L., MULÍČEK, O. (2010) Post-socialist Metropolis: From Compact Mono-centric Cities to Sprawling Poly-centric City Regions. In: *Association of American Geographers Annual Meeting*, Washington 2010.

- SÝKORA, Luděk (2001). Klasifikace změn v prostorové struktuře postkomunistických měst. In: *Folia geographica*, Vol. 4, pp. 194-204. Prešov: PU. ISSN 1336-6157.
- ŠPIČÁKOVÁ, Barbora ed. (2014). *Sídliště Solidarita*. Kostelec nad Černými lesy: Archiv výtvarného umění. ISBN 978-80-905744-2.
- ZADRAŽILOVÁ, Lucie (2012). *Sociokulturní pohled na problematiku bydlení v Československu ve 2. polovině 20. století: Prostorová a sociální specifika panelových sídlišť*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Dizertační práce, FFUK, Katedra kulturologie.
- ZADRAŽILOVÁ, Lucie (2013). *Když se utopie stane skutečností. Panelová sídliště v Československu 1953–1989*. Praha: Uměleckoprůmyslové muzeum. ISBN 978-80-7101-133-0.
- ZARECOR, Kimberly Elman (2015). *Utváření socialistické modernity: bydlení v Československu v letech 1945–1960*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2308-7.
- ZIKMUND-LENDER, Ladislav ed. (2014). *Experimentální sídliště Invalidovna*. Praha: Právý úhel. ISBN 978-80-905-271-3-3.
- WU, Fulong (2003). Transitional cities. Commentary. in: *Environment and Planning*, Vol. 35 (8), s. 1331–1338. DOI: 10.1068/a3634.

Informace o autorovi

Ing. arch. Jaroslav Sedlák
VUT v Brně – Fakulta architektury
xasedlakj@stud.fa.vutbr.cz